

**ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ АПАРАТ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
(1940–1960-ті рр.)**

У Радянському Союзі міграції мали державне значення й організований характер. Існував спеціальний державний апарат, що забезпечував переселенську політику влади та займався регулюванням міграцій населення. Переселення здійснювалось у двох напрямках – сільськогосподарському та індустріальному. За кожен напрямок відповідали спеціальні державні органи. Переселенські структури неодноразово змінювали назви, повноваження та функції, що й проаналізовано автором.

Ключові слова: міграція, переселення, організований набір робітників, переселенські структури, державний апарат.

Міграції є невід’ємною складовою суспільного життя. Вони супроводжують людство з найдавніших часів і є одним з визначальних чинників його розвитку. Зазвичай, найважливішою причиною руху населення є природне прагнення жити краще – надії на підвищення матеріального добробуту та соціального статусу штовхають людей переселятися на нові місця в пошуках кращої долі. Саме на цьому спекулювала радянська влада, коли змальовувала переселенців у засобах масової інформації, як привілейовану верству. Переслідуючи мету побудови «наддержави», уряд СРСР безжально використовував демографічний потенціал, активно контролюючи міграційні процеси весь період свого існування. Задля цього було створено розгалужений державний апарат, завдання, функції та назви структурних підрозділів якого неодноразово зазнавали змін, щоб якомога краще забезпечувати територіальний перерозподіл населення з метою найбільш раціонального освоєння природних ресурсів. Актуальність теми обумовлюється тим, що вивчення досвіду минулого може суттєво вплинути

на формування дієвої сучасної державної переселенської політики в умовах появи значної кількості вимушених переселенців.

Політика переселення належить до кола тем, які викликали інтерес як дослідників-сучасників так і науковців незалежної України. Серед радянських авторів, яких цікавив державний переселенський апарат, переважають економісти та юристи. Вони зазвичай обґрунтовували економічну доцільність переселенської політики та її оформлення в системі радянських правовідносин. Поряд з суто професійними питаннями науковці висвітлювали та аналізували функції державних органів, що здійснювали сільськогосподарські переселення та організований набір робітників для промисловості в СРСР та УРСР [1]. Сучасні дослідження характеризуються наявністю історичних розвідок. Зокрема цій проблематиці присвячені роботи Миколи Алфьорова [2], Катерини Жбанової [3], Ельвіни Сеїтової [4]. Проте, слід підкреслити, що питання функціонування переселенських структур в державному апараті УСССР в 1940 – 1960-ті рр. залишаються маловивченими, мають регіональний характер або зосереджені на дослідженні окремих аспектів.

Джерелами для даної статті стали архівні справи, що зберігаються на полицях у фондах ЦДАГОУ, ЦДАВОВУ України та Державного архіву Вінницької області.

Метою цієї статті є здійснення комплексного вивчення державного переселенського апарату Української РСР в зазначені роки.

У 40-ві роки ХХ ст. характер переселенської політики відзначався екстенсивним розвитком економіки Радянського Союзу та тоталітарними методами правління держави. Необхідність наповнення робочою силою багатоземельних південних та степових районів УРСР обумовлювала наявність сільськогосподарських переселень на Схід та Південь. А післявоєнна руйнація промисловості потребувала залучення людського ресурсу для відновлення, що спонукало владу до мобілізації робітників та здійснення оргнаборів. Для організації цієї справи необхідна була певна

державна структура. Прикметно, що в 1940-х роках сільськогосподарські переселення та переселення в промислові райони здійснювались різними державними органами. Єдиної переселенської структури не було до 1955 р.

У вересні 1944 р. при Раді Народних Комісарів УРСР було організоване Управління у справах евакуації і розселення українського і польського населення. Його поява пов'язана з угодою між урядами Польщі та УРСР «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР» [5, с. 165]. Через перейменування вищого виконавчого та розпорядчого органу державної влади (РНК УРСР), в березні 1946 р. Управління у справах евакуації і розселення українського і польського населення було перепідпорядковано Раді Міністрів УРСР. Порядок з координування дій місцевих органів влади по евакуації та вирішенню «українського питання» на Управління було покладено обов'язок ефективного переселення колгоспників та одноосібних селян з малоземельних в багатоземельні райони. Тож більша частина поселенців спрямовувалась у південно-східні області УРСР. Порядок обміну громадянами передбачав від урядів обох держав здійснення ретельної скоординованої роботи, підготовки потужного кадрового потенціалу.

З початку існування до 1950 р. серед багатьох відділів організаційного спрямування, як-то «Секретаріат», «Транспортний відділ», «Фінансовий», «Відділ обліку», «Особливий відділ» тощо, справами переселення безпосередньо займався відділ «Облаштування та розселення». Поряд з цим, урядом призначався головний уповноважений з обміну та його замісник. Для безпосередньої роботи на місцях призначались районні уповноважені з обміну, які мали в підпорядкуванні від п'яти до семи працівників.

Уповноважені спільними зусиллями встановлювали порядок здійснення обміну та проводили роз'яснювальну роботу серед населення. «Ходіння в народ» супроводжувались яскравим змалюванням районів вселення та переселенських пілг, що забезпечувало активну подачу заяв від майбутніх переселенців. Ретельна перевірка документів зазвичай закінчувалась

відміткою-штампом «Дозволяється переселення на територію УРСР в ... район» [6, арк. 3–4].

Таким чином, активно запускала машина переселення. Вона вимагала нагального вирішення матеріально-побутових проблем, з якими неодмінно стикались переселенці на нових місцях. На допомогу центральному відділу «Облаштування та розселення» створювались обласні комісії у складі: заступника голови виконкому облради депутатів трудящих, секретаря обкому КП(б)У, начальника обласного управління сільського господарства, завідуючого відділом облвиконкому з переселення, начальника облуправління з питань сільського та колгоспного будівництва, директора треста радгоспів. В кожному районі були створені районні комісії у складі: секретаря райкому КП(б)У, голови райвиконкому, завідуючого відділом сільського господарства, завідуючого сільського та колгоспного будівництва та директорів радгоспів [7, арк. 41, 73].

З 1950 р. в структурі Управління з'являються відділ відбору переселенців та відділ господарського облаштування громадян, що прибули з Польщі та Чехословаччини. Значна кількість оптантів з Чехословаччини з'являється на теренах України відповідно до угоди між Урядами СРСР та Чехословацької Республіки від 10 липня 1946 р. У переважній більшості їх розселяли в межах Ровенської та Волинської областей [8, арк. 24].

Отже, по назвах відділів бачимо, що функціонально на перше місце висувалась необхідність господарського облаштування переселеного населення в умовах здійснення політики евакуації. На кінець 1940-х рр., на думку уряду, це завдання було виконане, тому на порядок денний висувається питання перерозподілу трудових ресурсів в межах країни з метою досягнення пропорційно рівного розвитку сільськогосподарських регіонів. Ці завдання були покладені на Переселенське управління при Раді Міністрів СРСР з його органами в республіках, областях та краях. Структура з'явилась у 1949 р. постановою РМ СРСР № 3215 від 24 липня [9, арк. 382].

У межах Української РСР уповноважений орган Переселенського управління з'являється внаслідок реорганізації Управління у справах евакуації і розселення українського і польського населення з передачею його відділів та функцій.

У 1953 р. Управління увійшло до складу Міністерства сільського господарства і заготівель УРСР і з січня по грудень 1954 р. іменувалось Головне переселенське управління при Міністерстві сільського господарства УРСР. У 1955 р. Управління знов було передано Раді Міністрів УРСР.

Серед головних функцій Переселенського Управління було виконання державних планів переселення і господарського влаштування переселенців. Задля цього Головне Переселенське управління постійно контактувало з обласними та районними переселенськими відділами, спрямовувало та контролювало їх діяльність. Поряд з цим воно здійснювало облік кількості переселенців, слідкувало за станом їх господарського влаштування та дотриманням законності при здійсненні розрахунків з переселенцями за майно, що вони залишили в місцях виходу.

Функціональність Головного переселенського управління традиційно забезпечували як організаційні відділи, як-то «Планово-фінансовий», «Транспортний» тощо, так і спеціальні – «Відділ господарського влаштування переселенців», що діяв з 1951 р. до 1954 р. та з 1955 р. – «Відділ організації прийому та господарського влаштування переселенців» [10].

Як бачимо, структурна організація Управління так само, як і його назва, неодноразово змінювалась. Це було пов'язано із зміною підпорядкування, першорядних функцій та завдань.

Паралельно з вище зазначеними Управліннями діяло та займалося справою планомірного поповнення трудових ресурсів й їх розподілу серед головних народногосподарських об'єктів країни Бюро обліку та розподілу робочої сили [11]. Структура звітувала найвищому органу державного управління, а отже, так само як і Управління у справах евакуації, з 1946 р. перебувало у складі Ради Міністрів УРСР.

Початковий етап діяльності Бюро визначався постановою Державного Комітету Оборони «Про першочергові заходи для відбудови вугільної промисловості Донбасу» і передбачав масштабні мобілізації робітників з інших областей УРСР та сусідніх республік. З 1945 р. Бюро обліку та розподілу поступово переходить від мобілізації до організованого добровільного набору трудового ресурсу, однак і надалі, як стверджують дослідники цієї проблематики, методи здійснення оргнабору мало чим відрізнялися від трудових мобілізацій періоду війни [12, с. 175].

У грудні 1946 р. Бюро обліку та розподілу робочої сили реорганізоване в Українське Республіканське управління Міністерства трудових резервів СРСР, а наступного року, у грудні – в Головне управління ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН УРСР Міністерства трудових резервів СРСР.

Впродовж 1943–1952 рр. діяльність Управління була спрямована на мобілізацію непрацюючого працездатного населення для роботи на виробництві та будівництві, а також організацію виконання встановлених планів підготовки кваліфікованих робочих кадрів у ремісничих та залізничних училищах та школах ФЗН. Задля цього у складі республіканського управління Міністерства трудових резервів було сформовано Відділ організованого набору робітників з відповідними конторами у областях і мережею районних уповноважених та інспекторів на місцях. Відділ здійснював набір для вугільної і нафтової промисловості, чорної та кольорової металургії, для будівництва електростанцій, підприємств важкої індустрії, паливних підприємств [13, с. 176].

Чергова реорганізація Управління відбулась у травні 1953 р. у зв'язку зі зміною напрямку його основної діяльності. В структурі державного апарату з'являється Головне управління організованого набору робітників при Раді Міністрів УРСР, яке було створене на базі Відділу організованого набору робітників. Тепер основне завдання Управління полягало в здійсненні організованих наборів робітників для постійної зайнятості на підприємствах

та будівництві. Головне управління оргнабору мало в своєму складі наступні спеціальні відділи: організаційного набору та перевезень; обліку ресурсів та планування набору.

У серпні 1955 р. Головне переселенське управління та Головне управління організованого набору робітників при РМ УРСР припиняють діяльність й передають свої функції новоствореному Головному Управлінню організованого набору робітників та переселення при РМ УРСР [14].

Таким чином, щойно створене Головне Управління об'єднало повноваження та обов'язки попередніх переселенських структур. На нього були покладені керівництво роботою з організованого набору робітників для постійної роботи в промисловості та на будівництві як республіканського так і союзного значення та організація сільськогосподарського та промислового переселення.

Традиційно, впродовж існування, структура управління неодноразово змінювалась. З часу створення до 1956 р. в структурі центрального апарату Головного Управління функціонували п'ять відділів, серед них спеціальні: організованого набору робітників та відділ переселення. На місцях працювали обласні відділи виконкомів обласних рад депутатів трудящих, їх збірні пункти, а також пункти прийому репатріантів та реемігрантів, що були створені в Закарпатській та Одеській областях. В районах діяли районі уповноважені.

Оскільки новостворене Головне управління при РМ УРСР з розгалуженою мережею на місцях об'єднувало в своїй структурі відділи і штати попередніх переселенських органів, з часом постало питання оптимізації його роботи та скорочення кадрів. На 1960 р., як було зазначено вище, центральний апарат управління складався з п'яти відділів, які нараховували в своєму складі 48 працівників. Річний фонд їх заробітної платні складав 640 тисяч карбованців. На додаток 932 працівника складали апарат відділів оргнабору робітників та переселення, у тому числі 515 осіб райуповноважених і 138 райінспекторів. Їх річний фонд заробітної платні

склав 9 282 крб. Апарат збірних пунктів працівників, які були при обласних відділах, складався з 52 осіб з річним фондом зарплатні 304 тисячі крб. Штати пунктів прийому репатріантів та реемігрантів в містах Одеса та Чоп налічували 20 працівників, державний фонд їх зарплатні сягав 112 тисяч крб. Таким чином, загалом в системі Головного Управління організованого набору робітників і переселення при РМ УРСР нараховувалось 1 052 працівника з річним заробітнім фондом більше ніж 10 млн. крб. Такий розгалужений апарат не виправдовував себе в умовах поступового зменшення кількості робітників за оргнаборами та переселенців. Як приклад, у 1959 р. організованим набором потрібно було спрямувати в промисловість і на будівництво 150 тисяч робітників, проте потім урядовий план було зменшено до 108 тисяч, а реально переселено за рік лише 12 тисяч осіб. Семирічним планом розвитку народного господарства передбачалось пересилити понад 100 тисяч родин і спрямувати в промисловість і на будівництво за оргнабором 1 млн. осіб. Однак, вивчення практики та обсягів роботи органів оргнабору і переселення продемонструвало зменшення кількості наборів робітників і переселень. Постало питання про необхідність скорочення штатів всієї системи на 100–150 осіб. Поряд з цим, обговорювалась доцільність покладення на органи оргнабору і переселення функцій працевлаштування міського працездатного непрацюючого населення, а також розподілу та контролю за пристосуванням випускників вищих і середніх спеціальних учбових закладів [15, арк. 18–19].

Отже, з метою оптимізації роботи управління, у 1960 р. були створенні два нових відділи – організаційного набору робітників та переселення, відділ контролю за господарським та трудовим облаштуванням переселенців, евакуйованих, репатріантів та реемігрантів.

Обсяги переселення скорочувались і надалі. Як вже вказувалось, план оргнабору на 1959 р. становив 150 тисяч, у 1960 р. системі необхідно було спрямувати на роботу в промисловості та будівництв 105 тисяч робітників і

три тисячі інженерно-технічних фахівців. По факту було переселено значно менше людей.

Вкотре підіймається питання про доречність існування Управління в старому вигляді, що призводить до його чергової реорганізації. 18 лютого 1967 р. Головне Управління організованого набору робітників та переселення при РМ УРСР було ліквідовано з переданням його функцій і штатів Державному комітету Ради Міністрів УРСР з використання трудових ресурсів. Як бачимо, з назви структури зникає слово «переселення», оскільки першочерговим завданням Комітету стає вивчення потреб різних регіонів, областей і міст у трудових ресурсах, працевлаштування населення й перепідготовка робітників з урахуванням потреб виробництва, і, лише потім, здійснення оргнаборів та організація переселення.

Отже, задля забезпечення дієвої переселенської політики, радянською владою було створено централізований державний апарат з розгалуженою мережею структур на місцях. Їх повноваження та обов'язки розширювались або звужувались по мірі наростання важливості та актуальності переселенського процесу для УРСР у складі СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуреев П. А. Организованный набор рабочих в СССР (правовые вопросы) / П. А. Гуреев, В. С. Андреев. – М.: Госюриздат, 1956. – 136 с.; Янковская Е. А. Перераспределение трудовых ресурсов / Е. А. Янковская. – К.: Наук. думка, 1978. – 132 с.; Волков А. И. Правовое регулирование сельскохозяйственного переселения в СССР / А. И. Волков, И. В. Павлов. – М.: Госюриздат, 1959. – 191 с.

2. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Монографія / М. А. Алфьоров – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2008. – 192 с.

3. Жбанова К. Ю. Організований набір робітників у відбудові Донбасу (1943–1950-ті рр.) / К. Ю. Жбанова // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 174–181; Вона ж. Організовані переселення за межі Української РСР у другій половині 1950-х – середині 1980-х рр. / К. Ю. Жбанова // Сіверянський літопис. – 2015. – № 3. – С. 130–140.

4. Сеїтова Е. І. Переселенські структури у державному апараті СРСР у 40–80-ті роки ХХ сторіччя (на прикладі заселення Криму) / Е. І. Сеїтова // Історичний архів. – 2012. – Вип. 8. – С. 63–67.

5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у трьох томах. – Т.2. 1946–1947 рр. / відповід. редактор Ю. Сливка. – Львів, 1998. – с. 165.

6. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 68. – Арк. 3–4.

7. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5726. – Арк. 41, 73.

8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5164. – Арк. 24.

9. Держ. архів Вінниц. обл. – Ф. Р 2700. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 382.

10. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 2.

11. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 3.

12. Жбанова К. Ю. Організований набір робітників у відбудові Донбасу (1943–1950-ті рр.) / К. Ю. Жбанова // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 175.

13. Жбанова К. Ю. Вказ. праця. – С. 176.

14. ЦДАВОВУ України. – Ф. 4626. – Оп. 3.

15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5130. – Арк. 18–19.

Аннотація

В Советском Союзе миграции имели государственное значение и организованный характер. Существовал специальный государственный аппарат, который обеспечивал переселенческую политику власти и занимался регулированием миграций населения. Переселения осуществлялись в двух направлениях – сельскохозяйственном и индустриальном. Каждое

направление курировалось специальными государственными органами. Автором проанализированы структурные изменения в переселенческом аппарате, его полномочия и функции.

Ключевые слова: миграция, переселение, организованный набор рабочих, переселенческие структуры, государственный аппарат.

Annotation

The migration in the Soviet Union had the status of national significance and was well organized. There was a special state staff that provided and immigration policy of the government and did the regulation of people migration. Immigration organizations have changed their names, status and functions many times, which have been analyzed by the author. Despite the organizational changes, the purpose of activity and functions of the main state migrant body - the Head Migrant Department and the Head Department of organizing employment of the staff at the CM USSR and their structural subdivisions were almost unchanged. That meant the ensuring of governmental plans about the migration and economic placement of people. Quantitative and qualitative indicators of the Departments is vexed question because the planned character of all this process of migration on the one side and the voluntary nature of the process on the other put the staff in a difficult situation. The principle of voluntariness often put at risk to the implementation of migration plan, so the administrative burden on potential immigrants took place. Optimization of the working of state migration bodies led to a reduction in their staff and joining of duties in one State Committee of Council of Ministers of USSR on the using of labor resources. As we see a word "migration" has disappeared from the title structure as the primary task of the Committee was studying the needs of different regions, provinces and cities in the workforce, employment of population and retraining of the workers according to the needs of industry and, only then it did the implementation and organization of migration.

Keywords: migration, resettlement, organized workers set, resettlement framework, state machine.